

UDK: 82-93:82-94:39(=512.143)

Madina MUHAMMADIYEVA,
ToshDO'TAU tayanch doktranti
E-mail: Muhammadiyevamadina495@gmail.com

ToshDO'TAU professori B.Abdushukurov taqrizi asosida

“SHUM BOLA” QISSASIDAGI ANTROPONIMLARNING LEKSIK-SEMANTIK VA MADANIY TAHLILI

Annotatsiya

Maqolada G'afur G'ulomning “Shum bola” qissasidagi antroponimik birliklarning leksik-semantik va madaniy-konnotativ xususiyatlari tahlil etilgan. Asarda uchraydigan shaxs nomlari – ismlar, laqablar, unvon va taxalluslar tilshunoslik va madaniyatshunoslik mezonlari asosida o'rganilib, ularning badiiy matndagi kommunikativ, semantik va ideologik funksiyalari yoritilgan. Tadqiqotda antroponimlarning etimologiyasi, ularning qahramon xarakteri, ijtimoiy maqomi hamda milliy-madaniy kontekst bilan uzviy bog'liqligi ochib beriladi. Muallif nomlarning obraz yaratishdagi stilistik vosita sifatidagi roliga e'tibor qaratadi hamda ularning o'zbek xalqining tarixiy-madaniy tafakkurini aks ettiruvchi omil sifatida xizmat qilishini asoslaydi. Ushbu maqola badiiy matnlardagi onomastik birliklarning funksional tahlilini amalga oshirishda nazariy va amaliy jihatdan muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Antroponim, antroponimika, leksik-semantik tahlil, madaniy konnotatsiya, badiiy matn, shaxs nomlari, G'afur G'ulom, “Shum bola”.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ И КУЛЬТУРНЫЙ АНАЛИЗ АНТРОПОНИМОВ В ПОВЕСТИ «ШУМБАЛА»

Аннотация

В статье проведён лексико-семантический и культурно-коннотативный анализ антропонимических единиц, использованных в повести Гафура Гулома «Шумбала». Имена собственные – имена, прозвища, титулы и тахаллусы – рассматриваются с точки зрения лингвистики и культурологии, определяются их коммуникативные, семантические и идеологические функции в художественном тексте. В исследовании раскрываются этимология имён, их связь с характером героев, социальным статусом и культурно-историческим контекстом. Особое внимание уделяется стилистической роли антропонимов в создании художественного образа и их значению как отражения национального менталитета узбекского народа. Работа представляет интерес как с теоретической, так и с практической точки зрения в области ономастического анализа художественных текстов.

Ключевые слова: Антропоним, антропонимика, лексико-семантический анализ, культурная коннотация, художественный текст, имена собственные, Гафур Гулом, «Шумбала».

LEXICAL-SEMANTIC AND CULTURAL ANALYSIS OF ANTHROPONYMS IN THE NOVELLA SHUM BOLA

Annotatsion

This article provides a lexical-semantic and cultural-connotative analysis of anthroponyms used in G'afur G'ulom's novella Shum Bola (“The Naughty Boy”). Personal names – including given names, nicknames, titles, and pseudonyms – are examined through linguistic and cultural lenses, highlighting their communicative, semantic, and ideological functions within the literary context. The study reveals the etymology of the names and their correlation with character traits, social status, and the cultural-historical setting of early 20th-century Uzbek society. Special emphasis is placed on the stylistic role of anthroponyms in character construction and their reflection of the national mentality. The article offers both theoretical and practical insights for the onomastic analysis of literary works.

Key words: anthroponym, anthroponymy, lexical-semantic analysis, cultural connotation, literary text, personal names, G'afur G'ulom, Shum Bola.

Kirish. Badiiy asarlardagi antroponimik birliklarni o'rganish tilshunoslik va madaniyatshunoslik nuqtayi nazardan katta ahamiyatga ega. Antroponimlar – shaxs ismlari va ularga oid nomlar bo'lib, lingvistik nuqtayi nazardan antropo- (yunoncha anthropo – “odam”) va -onoma (“nom”) qismlaridan tashkil topgan atamadir [7]. Antroponimlarga kishi ismlari, familiyalari, laqablari, taxalluslari, kunyalarigacha kiradi. Antroponimlarni o'rganadigan soha antroponimika deb ataladi. Mazkur soha tilshunoslik, tarix va madaniyat chorrahasida rivojlanib, shaxs ismlari tizimi orqali xalqning etnik va madaniy o'zligini yoritib beradi.

Adabiyotlar tahlili. Antroponim va antroponimika istilohlari, uning lug'aviy ma'nolari, etimologiyasi bo'yicha Begmatov E., Uluqov N., Xusanov N., Yo'ldoshev Sh., Boyqo'ziyev B., Qorayev S., Qilichev E. va boshqalar tadqiqotlar olib borgan. Bundan tashqari, Fozilov N., Hamidov Z., Musayeva Sh.K., Musayev A. kabi olimlar G'afur

G'ulomning “Shum bola” qissasini lingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilgan.

Shaxs nomlari kommunikativ-lingvistik birlik sifatida milliy mentalitet ifodachisi hamdir: masalan, arabcha, forscha ismlar o'zbek madaniyatining islomiy va mumtoz adabiyot an'analari bilan bog'liqligini ko'rsatsa, xalqchil laqab va kunyalar esa jonli og'zaki madaniyatning aks-sadosidir. Ismlar nomlari nafaqat matndagi realiy va personajlarni belgilaydi, balki o'zida xalqning tarixi, ma'naviyati, dunyoqarashi va urf-odatlarini aks ettiradi. “Shum bola” qissasi shu jihatdan alohida qiziqarli: ushbu asarda keltirilgan shaxs ismlari nomlari XX asr boshidagi o'zbek jamiyati hayotini, milliy koloritni jonli tasvirlab beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolani shakllantirishda analiz va sintez, lingvopoetik tahlil, sintaktik, lingvistik tahlil usullaridan foydalanildi.

Asar qahramonlari orasida turli xil antroponimlar – oddiy ismlar, laqablar va unvonlar uchraydi. Qissa syujeti asosan Qoravoy laqabli o'smir bola atrofida kechadi, uning do'sti Omon, unga yo'ldosh bo'luvchi turli kimsalar – o'g'ri Sulton (Sultonali), giyohvand mulla Sharifjon, zolim boy Sariboy, chol mulla Hoji bobo, sarkor Rahmatullo, Yaxshiqiz kampir, Tohir, Jobbor, Abdurayim kabi qator personajlar mavjud. Bu antroponimlarning har biri ma'lum ma'noni anglatuvchi lug'aviy asosga ega bo'lib, asardagi personajlar xususiyatlari bilan muayyan darajada bog'liq. Quyida qissadagi asosiy ismlarning lug'aviy ma'nosi, kelib chiqishi va madaniy konnotatsiyalari tahlil qilinadi.

Tahlil va natijalar. Qoravoy – asarning bosh qahramoni Shum bolaning laqabi. Lug'aviy jihatdan “qora” (rang-tus) [10] va “-voy” (erkalovchi qo'shimcha) dan tarkib topgan bo'lib, “qoracha bola”, “qoravoy bola” ma'nosini anglatadi.

Tadqiqotchilarning fikricha, Qoravoy laqabi qahramon hayotidagi “qora kunlar” (og'ir sinovlar, yetimlikdagi aziyatlar) ga ishora sifatida qo'yilgan bo'lishi mumkin [5]. Haqiqatan ham, qissa davomida Shum bola turli qiyinchiliklarni boshdan kechiradi, yo'l-yo'lakay o'g'ri va gadoylar qo'lga tushib qoladi, och qolib azoblanadi – bu “qora kunlar” mazmuni bilan uyg'un. Shuning uchun Hoji bobo mehr bilan uni “Qoravoy” deb ataydi, bu laqab bolaga nisbatan qoldi va odamlar ham uni shu nom bilan tanidi. Shuni ham ta'kidlash joizki, “Shum bola” aslida qahramonning rasmiy ismi emas, balki laqabi (titul) sifatida namoyon bo'ladi: asarda aytilishicha, Qoravoy o'zining sho'x-shaddodligi tufayli “Shum bola” (“yaramas bola”, “sho'x bola”) degan nom oladi va bu nom keyinchalik unga atalgan ismga aylanadi. Demak, qahramon ismi bevosita uning xarakteristikasi bilan bog'liq: shum so'zi o'zbekcha og'zaki nutqda “sho'x, tentak, qiliqchi”, “baxtsizlik, musobot, balo, ofat” [10] ma'nolarini beradi, bu bolaning sergap va ayyor xarakterini aks ettiradi.

Omon – bosh qahramonning jondosh do'sti bo'lgan bola ismi. “Omon” *āmān* (أمان) so'zining lug'aviy ma'nosi “xavfsizlik, xotirjamlik, rahm-shafqat, eson-omon, tinch, sog'-salomat” [10] demakdir (fors tilida va qadimgi o'zbek tilida shu ma'noda qo'llanadi). O'zbek nomzodlar orasida “Omon” ismini qo'yish odatda bolaning omon-eson ulg'ayishini tilash bilan bog'liq. Qissada Omon obrazi do'stlik va sadoqat timsoli – Qoravoy qochganida hamroh bo'lib, ko'p sarguzashtlarni birga kechiradi. Bu jihatdan uning ismi – xavfsizlik, tinchlik ma'nosini anglatuvchi omon – obraz tabiatiga mos: u Shum bola uchun najot chora izlovchi, sodiq do'st sifatida gavdalanadi. Shuningdek, “Omon” keng tarqalgan ismlardan bo'lib, diniy-falsafiy mazmuni ham bor (inson Allohning panohida omon bo'lsin degan niyat). Bu ma'no asarga bevosita aloqador bo'lmasa-da, milliy nom berish an'anasining bir qirrasini ko'rsatadi.

Sulton (Sultonali) – qissada uchraydigan o'g'ri yigitning nomi. “Sulton” *سلطان* arabcha so'z bo'lib, “podshoh, oliy hukmdor” [10] ma'nosini bildiradi; Turkiston hududida eski davrlarda sharaflı unvon yoki ism sifatida ishlatilgan. Qissada Sulton laqabli o'g'ri – asl ism-sharifi Sultonali – salbiy qahramonlardan biri. Bu yerda yozuvchi kinoya usulidan foydalangan deyish mumkin: Sultonali kabi ulug'vor nomli kishi aslida mayda o'g'ri, kissavur bo'lib chiqadi. YA'ni, nomning asl lug'aviy ma'nosi (hokim, boshliq) personajning hayotiy maqomiga zid, bu esa hajviy ta'sirni kuchaytiradi. Biroq shu bilan birga, bu nom o'sha davr o'zbek muhitida keng tarqalgan bo'lganini ham ko'rsatadi – qo'shma nom shaklida (Sulton+Ali) qo'yilgan, bir qismi islomiy (Ali), bir qismi dunyoviy unvon (Sulton). Bu kabi qo'shma ismlar xalq orasida hurmatli sanaluvchi diniy shaxslar (Hazrati Ali) ismini farzandga berib qo'yish va unga biror faxrli so'z qo'shib atash an'anasidan dalolatdir.

Sharifjon – qissadagi giyohvand mulla obrazining ismidir. “Sharif” *sharīf* (شریف) arab tilida “olijanob, vijdonli, aslzoda, taniqli” [10] ma'nosini bildiradi; -jon qo'shimchasi esa o'zbek tilida erkalash va yaqinlik ma'nosini kuchaytiradi. Sharifjon mulla asarda nos (ko'knor) chekuvchi, qing'ir ishli ruhoniylar sifatida tasvirlanadi. Bu ham kinoyali vaziyat: Sharif – “obro'li, hurmatli” degan nomli mulla aslida kishida hurmat o'yg'otmaydigan, aksincha, qabih ishlari bilan “sharifsiz” bir kishi. Yozuvchi bu ziddiyat orqali o'sha davrdagi ayrim ruhoniylarning munofiqona qiyofasini fosh etadi. Shuni aytish kerakki, Sharif ismi o'zbeklar orasida keng tarqalgan bo'lib, ko'pincha diniy oilalarda farzandlarga qo'yilgan (Sharif diniy atama sifatida “Muqaddas” degan ma'noga ham ega). Sharifjon obrazida esa nomning lug'aviy va ma'naviy ma'nosi qahramon xulqiga zid qo'yilgan bo'lsa-da, bu kontrast badiiy maqsadga xizmat qiladi.

Sariboy – asarda tasvirlangan boy (yer egasi) obrazi. Uning ismi ikki qismdan: “sariq” (odamga nisbatan “sariq yuzli, malla”, yoki umumiy ma'noda “sariq” rang) [10] va “boy” (turkiycha “zodagon, boy odam”, shuningdek, laqab-o'hangda erkak kishi) dan tarkib topgan ko'rinadi. Sariboy qissada zulmkor, baxil boylik egasi bo'lib, Shum bola uning qo'lida cho'rilikka tushadi. Ushbu personaj haqida qahramon: “xo'jayinlarimning ichida eng xudo urgan badbaxti, ziqnasi” deb ta'rif beradi. Sariboy nomini tahlil qilganda, “boy” komponenti o'sha davr manman toifa – boylar tabaqasiga mansublikni ko'rsatsa, “sari” (sariq) qismi ehtimol bu personajning yuz ifodasiga ishora: xalq orasida xasis odamlar uchun “yuzidan nur yog'maydi, rangi qurigan” kabi tasvirlar qo'llanadi, Sariboy esa qissani o'qiganda ham aniq bo'ladi – rangi oqargan, xastalikka yo'liqib o'lish oldida turgan bir boy. Shu ma'noda “Sariq” sifatini boyga nisbat berib laqab sifatida chaqirishgan bo'lishi mumkin. Boshqa tarafdin, Turkiston madaniyatida -boy komponentli ismlar ko'p uchraydi (Sobirboy, Normatboy kabi) va ular albatta boy tabaqasidan bo'lishi ham shart emas – shunchaki erkaklarga qo'yiladigan sharaflı qo'shimcha bo'lgan. Sariboy nomi ham shunday shakllangan bo'lishi mumkin. Har holda, asarda Sariboy obrazi orqali boylarning johilligi va baxilligini hajv qilish maqsadi sezilib turadi, nom esa buni yanada aniqroq qiladi.

Hoji bobo – qissada oqsoqol, savlatli mulla qariya obrazi. Bu nom sharhlashga muhtoj bo'lmasa-da, uning tarkibiy qismlari madaniy yukga ega: Hoji – musulmonlarning haj ziyoratini ado etganiga beriladigan unvon [10] (haj qilgan erkakka nisbatan “hoji” deb ulug'lanadi), bobo esa “ota, chol” ma'nosida hurmat ifodasi. Asarda Hoji bobo obrazi ikki xil talqin qilinadi: bir tomondan, u Qoravoyga nisbatan mehribonlik ko'rsatib, unga laqab bergan (Qoravoy deb atagan) nuroniy chol; ikkinchi tomondan, uning uyida boshqa bir necha mullalar kechalari ko'knor chekib kayf-safo qilishi tasvirlanadi. Bu holat kitobxon ongida Hoji bobo obrazini ham ikki xil qirrada ko'rsatadi – haqiqiy hayotda yaxshi niyatli, ammo o'zi ham zaiflikka berilgan odam. Uning “ismi” aslida unvon va laqabdan iborat – muallif uni boshqa nom bilan atamaydi.

Yaxshiqiz kampir – qissada epizodik ravishda uchraydigan obraz; Shum bola va Omon tunab o'tgan uy sohibasi, mehribon kampirni shunday atashadi. Bu nom o'ta qiziqarli bo'lib, bevosita “yaxshi qiz” degan so'zdan kelib chiqqan. Yaxshiqiz ismi – kimnidir qanchalik yaxshi ko'rib erkalash bilan atalganini bildiradi. Bu kampir mehribon, bolalarga yordam bergani uchun ham “yaxshi” sifati bilan atalishi mantiqan to'g'ri keladi va asar matnida ham uning mehribonligi tasvirlangan. Shu o'rinda ko'rinadiki, G'afur G'ulom o'z asarida ba'zi qahramonlarga odatiy ismdan ko'ra xalqona laqabnomlarni ishlatish orqali realizm va samimiyat effektini kuchaytirgan.

Tohir arabcha “*tāhir*” (طاهر) – toza, sof, pok, halollik, axloqiy sofilylikni ifodalaydi. Qahramon qissada halol, ochiq

va samimiy inson sifatida tasvirlanadi. Uning harakatlari va qarorlari poklik va tozalik prinsiplariga asoslangan. Tohir qahramoni jamiyatdagi o'z o'rnini yaxshi anglashi, atrofda qilargalga nisbatan mehr-oqibat va mas'uliyat bilan yondashishi bilan ajralib turadi. U qissadagi boshqa qahramonlar bilan taqqoslaganda, ijtimoiy tengsizlik va adolatsizliklarga qarshi chiqadi. Tohir o'z fikrlarini aniq ifodalash, vaziyatni chuqur anglash xususiyatiga ega. Bu uning qahramon sifatida rivojlanishida muhim omil. Tohir – “Shum bola” qissasida axloqiy poklik, ijtimoiy mas'uliyat va ma'naviy yetuklik timsoli. Uning ismi va xarakteri o'zaro uyg'unlashib, asarning asosiy g'oyaviy-ma'naviy tuyg'ularini ifodalaydi. Shu jihatdan, Tohir qahramoni asarda ijtimoiy va madaniy kontekstda chuqur ma'no kasb etadi.

Jobbor (arabcha: جبار – Jabbār) so'zining lug'aviy ildizi arab tilidagi “j-b-r” (ج-ب-ر) harflariga borib taqaladi. Bu ildiz arab tilida “zo'rlik bilan majburlash”, “kuchli hokimiyat”, “hukmronlik” ma'nolarini anglatadi. “Jabbār” Allohning go'zal ismlaridan biri bo'lib, Qur'onda “zulm qilmasdan adolat bilan boshqaruvchi, mutlaq kuch sohibi” degan ma'noda keladi. Qahramon qissada salbiy personajlardan biri bo'lib, u jamiyatning ijtimoiy past qatlamidan chiqqan, biroq kuch va tajovuz orqali o'zini boshqalardan ustun qo'yishga urinadigan obraz sifatida gavdalanadi. U bolalar va kambag'allar ustidan zo'ravonlik qilish, kuchini ko'rsatish orqali shaxsiy ustunlikni isbotlashga intiladi. Shu jihatdan Jobbor – ijtimoiy axloqiy inqiroz belgilari jamlangan obrazdir. Uning nomi esa semantik jihatdan bu xususiyatlarni yanada kuchaytiradi. Arab tilidan olingan, avval muqaddas ma'noga ega bo'lgan “Jabbār” so'zining bu yerda salbiy xarakterga ega bo'lgan obrazga berilishi esa ironik kontrast hosil qiladi. Qahramonning “Jobbor” degan ismi kuch, qudrat va adolatni bildirsa-da, uning amaliy xatti-harakatlari bularning mutlaqo aksi – u kuchini adolat emas, zulm va zo'rlik uchun ishlatadi. Bu esa muallif tomonidan ism va xarakter o'rtasidagi badiiy ziddiyat

sifatida berilgan bo'lib, kinoya usulida ishlangan stilistik vosita hisoblanadi. Uning ismi arabcha “Jabbār” – “kuchli hokim” ma'nosini anglatganda, qahramon sifatida u faqat kuch bilan o'zini tasdiqlashga urinadigan, aqldan ko'ra zo'ravonlikni ustun qo'yadigan shaxs sifatida tasvirlanadi. Bu orqali G'afur G'ulom kuch emas, aql, mehr, halollik orqali yetuklikka erishish kerakligini targ'ib etadi.

Bundan tashqari, qissada Abdurayim singari oddiyyoq ismli qahramon ham uchraydi – u mol bozorida Sulton o'g'ri tomonidan aldangan sodda yigit edi. Abdurayim arabcha “Abd ar-Rahim”, ya'ni “Mehribon (Xudo)ning quli” degan ma'noni anglatadi. Asarda bu personaj ijtimoiy zaif qatlam vakili, sodda va ishonuvchan yigit sifatida gavdalanib, nomining asl ma'nosiga monand tarzda – rahm-shafqatga muhtoj banda sifatida tasvirlanadi. Uning ismi va xarakteri o'zaro bog'lanib, asardagi ijtimoiy va ma'naviy muammolarga chuqur yondashuvni ko'rsatadi. Abdurayim – qissada insonparvarlik, mehr-oqibat va ijtimoiy mas'uliyat timsoli sifatida namoyon bo'lgan obraz.

Xulosa. “Shum bola” qissasi misolida ko'rdikki, atoqli otlar badiiy asarning mayda detali bo'lib qolmasdan, balki uning mazmunini boyituvchi, madaniy kontekstini yorituvchi asosiy unsurlardan biriga aylangan. Yuqoridagi tahlildan ko'rinadiki, “Shum bola” qissasi antroponimlar tizimi juda boy va xilma-xildir. Unda hayotiy haqiqiy ismlar (Omon, Abdurayim, Rahmatullo), ijtimoiy unvonlar (Hoji bobo), xalqona laqablar (Qoravoy, Yaxshiqiz) va milliy tusdagi nomlar (Sariboy, Sultonali, Sharifjon) uyg'unlashib ketgan. Bu esa asarning tiliga haqiqiy hayot ta'mini bag'ishlaydi.

Muxtasar aytganda, G'afur G'ulom onomastik vositalar orqali kuchli badiiy natija yaratishga erishgan. Shuning uchun “Shum bola” qissasi nafaqat mazmun-mohiyati, balki tili – xususan, undagi antroponimlarning o'ziga xosligi bilan ham o'zbek bolalar adabiyotida mislsiz asardir.

ADABIYOTLAR

1. Begmatov E., Uluqov N. O'zbek onomastikasi terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Fan, 2010. – 210 b.
2. Begmatov E., Xusanov N., Yo'ldoshev Sh., Boyqo'ziyev B. O'zbek tarixiy nomshunosligining dolzarb muammolari // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1992. – № 5-6. – B. 21-27.
3. Fozilov N. Shum bolaning nabiralari. – Toshkent: Yosh gvardiya, 1965. – 96 b.
4. Hamidov Z. G'afur G'ulom prozasi leksikasi. – Toshkent, 2003. – 48 b.
5. Musayeva Sh. K. Qissalarda davr voqeligi tasviri (“Shum bola” va “Shum bolaning nabiralari” qissalari asosida) // Tamaddun nuri. – Toshkent, 2024. – № 12 (63). – B. 359-363.
6. Musayev A. Shum bolaning sarguzashtlari kechgan qishloq, bozor, mahalla, daryo bugun qanday nomlanadi? / Etnograflar uchun noyob qo'llanma // Oyina.uz saytidagi maqola. 11.05.2022.
7. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent, 2006. – 184 b.
8. Qilichev E. Badiiy asarlardagi antroponimlarning stilistik xususiyatlari // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1978. – № 3. – B. 45-50.
9. Xusanov N. XX asr yozma yodgorliklari tilidagi antroponimlarning leksik-semantik xususiyatlari. – Toshkent: Fan, 1996. – 136 b.
10. O'zbek ismlarining izohli imlo lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2019. – 350 b.
11. G'afur G'ulom. Shum bola qissasi. – T.: Ilm-ziyo-zakovat, 2021. – 82 b.